

Investigating the Political Speech act of De'bel Khoza'i and its Impact on Promoting Razavi Culture Using the Theory of Pierre Ansart

Hassan Mjidi ¹

1. Assistant Professor, Department of Political Science, Imam Sadegh University, Tehran, Iran: h.majidi@isu.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
June 05, 2024

In Revised Form:
January 12, 2025

Accepted:
January 18, 2025

Published Online:
May 05, 2026

Abstract

Language and its manifestation in speech and discourse, especially in a society whose people are famous for their literature and verbal art, cannot be free from political dimension and function. De bel Khozaee (256-148 AH) with a life span of nearly a century used speech and poetry to expand the culture of the Imams and Confront with the Abbasid political culture, and left behind an effective legacy. The present article, with a historical, descriptive, analytical approach and documentary method, seeks to present a vivid picture of the functions of the political speech act of De bel Khozaee, the poet of the Ahl ol-Bayt, during his long life, especially in the era of Imam Reza (AS). The theoretical framework of the present article is the relationship between language and ideology in the thought of Pierre Ansart (1922-2016). Based on his thought, language gives meaning and direction to political action. Language is an important tool for political actors to realize the act of rebellion and revolution or stabilization. The findings of this article show that De bel's political poetry, in the form of satire and criticism of the caliphs of the time, from the Umayyads to the Abbasids, and in the act of consolidation in the form of praise and lamentation of the Ahl ol-Bayt, and defense of their legitimacy, expressing the praise and lamentation of Imam Reza (a.s.), has made De bel famous in consolidating the Razavi culture with revolutionary action and preventing the dominance of the culture opposed to the Ahl ol-Bayt. De bel's poetic language depicts the legitimacy of the discourse of the Imamate, by depicting the legitimacy, competence, and at the same time the oppression of

Cite this The Author (s): Mjidi, H (2026). Investigating the Political Speech act of De'bel Khoza'i and its Impact on Promoting Razavi Culture Using the Theory of Pierre Ansart: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 1, Spring 2026, Serial Number 53 – (31- 63)-

[DOI:10.22034/farzv.2025.487473.2042](https://doi.org/10.22034/farzv.2025.487473.2042)

Published by: [University of Tehran Press](http://www.ut.ac.ir)

the infallibles, may God bless them and grant them peace, and exposing the injustices, betrayals, inadequacies, and cruelty and injustice of the Abbasid rulers. . De bel's revolutionary action is in such a way that instead of a language full of mystery and obscurantism; By using clear and straightforward odes, he targeted a large audience in the vast Muslim lands of his time.

Kea Words:

De bel Khozaee , Imam Reza, political speech act, praise, humor, satire.

1. Introduction

The two poetic purposes of satire and satire have been widely used in the works of Shiite writers to question the Umayyads and Abbasids and break their hegemony. Among the writers and poets of this era, the role of . De bel Khozaee , a Shiite writer and traditionist, is well-known in the history of Arabic literature. With a lifespan of nearly a century (98 years), he understood the Abbasid caliphs from Harun al-Rashid to Mutawakkil and from Imam Musa ibn Ja'far to Imam al-Askari (peace be upon him), but his direct connection and contact with Imam Reza (peace be upon him) has placed him among the pioneers of Razavi poetry; in such a way that in most books and literary prose texts in the Abbasid era, his famous ode Tayyah (an ode whose verses end with the letter "ta"), which was first recited in the presence of Imam Reza (peace be upon him); It is cited and in a way this poem is the most famous political poem of De bel Khozaee . The Imam's unprecedented appreciation of him and the efforts of the Abbasid caliphs to seduce and attract attention or eliminate him, indicate the importance and role of . De bel 's political poetry in this era. It seems that . De bel's political poetry is important in two aspects: to establish and promote the culture of the Imamate and to deviate from the Abbasid culture. This effort was in the form of praising and glorifying the Ahl ol-Bayt and proving their legitimacy and promoting their name, memory and qualifications on the one hand, and exposing the injustices and injustices and invalidating their beliefs and exposing the crisis of legitimacy of the Abbasid caliphs and their appointed leaders and governors in such a way that even at times, participation in political power and short-term acceptance of rule over cities such as Samangan in present-day Afghanistan or Aswan in Egypt did not prevent . De bel from playing this role. This effort of . De bel Khozaee was in the form of poems on the themes of Praise and lamentation of the Ahl ol-Bayt (praise of the deceased), praise of the Imams, epic expressions of the bravery of the Shiite greats, as well as rejection and negation of the Abbasid discourse, have been manifested in forms such as political satire and humor, as well as criticism of the Abbasid situation, personal characteristics, beliefs, and ideology.

2. Methodology

This article is written using a descriptive-analytical approach and documentary method. "In the documentary method, which is a qualitative method, the researcher tries to discover, extract, classify, and evaluate materials related to the research topic by systematically and regularly using documentary data. The documentary method is used in the criticism of schools and theories, as well as in the development of basic concepts and propositions of theories. The documentary method does not involve the researcher. The stages of documentary research used here are: 1. Selecting the topic, determining goals and questions 2. Exploratory studies and research background 3. Choosing a theoretical approach (theoretical framework) 4. Gathering sources, sampling and research techniques; systematic review; classification and conceptual tables 5. Re-evaluation process, writing and reporting (summarizing and presenting a point of view). Therefore, by applying this method and employing an analytical model derived from the theoretical framework of Pierre Ansart, the dimensions and functions of the political action of the De bel Khozaee as a revolutionary subject are analyzed.

3. conclusion

Language and its manifestation in speech and discourse, especially in a society whose people are famous for their literature and art of speech, cannot be free from political dimension and function. During the era of the pure Imams (peace be upon them), the expansion and promotion of the intellectual and religious heritage of the Ahl al-Bayt, the transmission of the hadith and speeches of the Imams during the difficult times of oppression of the Umayyad and Abbasid Caliphs, were political measures aimed at confronting the establishment of the Caliphs of the order and the survival of the essence and truth of the Islamic religion. In an era when artistic poems and speeches spread rapidly from language to language, carrying the burden of meanings and crossing borders, political poetry was exploited in the transmission of meanings by both the rulers and the revolutionary front. This article attempted to identify the efforts of De bel Khozaee al-Khuza'i, a master poet of the era of Imam Reza (peace be upon him), especially in protecting the Imamate; To review the political and verbal actions of De bel Khozaee, this pioneering poet in Razavi culture. Although De bel Khozaee's poetry collection includes many verses by collecting these poems, this article focuses more on the poems of the era of Imam Reza (AS). Although some historians of Arab literature have criticized the simplicity and simplicity of De bel Khozaee's poems, it can be said that De bel Khozaee's political poetry has a revolutionary mission and, instead of being a ceremonial art form, seeks epic and rebellion; and this is possible by creating meaning for a wide range of audiences; creating meaning and transmitting it to a wide range of audiences is preferable to literary arts and verbal arrangements. Therefore, De bel Khozaee, in his revolutionary

and rebellious act by satirizing the rulers of the time, and in his act of consolidation by promoting the culture of the Imamate and praising and lamenting the Ahl al-Bayt, used political poetry as a kind of political and revolutionary action in the service of his Shiite ideals and beliefs. Of course, his poems in praising and lamenting the Ahl ol-Bayt in the presence and in mourning for Imam Reza against the thousands of greetings and praises are the main factors in De bel Khozaee's political poetry's fame. Therefore, the results of this article can be summarized in several paragraphs: First, De bel Khozaee is a political and revolutionary activist who confronted the enemies of the Ahl al-Bayt with the weapons of poetry and speech. This revolutionary action of De bel Khozaee was used in the most influential literary methods of that time, especially suitable for the general audience, namely satire and satire. The spread and public reception of De bel Khozaee 's poetry is evidence of his influence on the spectrum of the general audience, and this is consistent with his revolutionary goal, which is to influence the masses and not necessarily literary circles. Explain that a reformer addresses the masses in the use of language, but a scholar targets a specific audience with his scientific language. Second, in establishing the culture of the Ahl al-Bayt, De bel Khozaee's political methods and approaches are in contrast to the Umayyad and Abbasid cultures. If the approach of the ruling power structure was to forget the Ahl al-Bayt and eliminate their discourse, De bel Khozaee , on the other hand, by using praise and lamentation, while keeping alive the name, memory, and virtues of the Ahl al-Bayt, exposed the injustices and oppressions that had been inflicted on them by both the Umayyads and the Abbasids. This approach of De bel Khozaee was effective both in fueling the crisis of legitimacy of the power structure and in reviving the culture of Imamate and guardianship. Third, the political approach of De bel Khozaee 's poetry was not limited to the emotion of sadness and anger, but while taking advantage of protest, he kept hope for the future alive in his poems by depicting the promise of a savior who wished to understand his era. This completes the threefold revolutionary movement of De bel Khozaee : rereading the past with an ideological approach, criticizing the present, and depicting the future. Such a reality has had a great impact on the permanence and permanence of De bel Khozaee's poetry as a committed and revolutionary poem, loyal to the legacy of the Infallibles. Therefore, De bel Khozaee's verbal productions not only "remembered the original ideals", criticized and exposed the injustices and betrayals" of the Umayyads and Abbasids; but also included a rebellious subject, produced a revolutionary collective identity, and produced the utopia of the Promised City.

بررسی کنش سیاسی گفتاری دعبل خزاعی و تأثیر آن در ترویج فرهنگ رضوی با استفاده از نظریه پی‌یر انسار

حسن مجیدی^۱

h.majidi@isu.ac.ir

۱. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	دعبل خزاعی (۲۵۶-۱۴۸ ق) با عمری حدود یک قرن خود از کلام و شعر برای بسط فرهنگ ائمه (علیهم السلام) و تقابل با فرهنگ سیاسی عباسی بهره گرفت و کارنامه مؤثری از خود برجا گذاشت. این مقاله با رویکرد تاریخی و توصیفی تحلیلی و به روش اسنادی در صدد ارائه تصویری گویا از کارکردهای کنش سیاسی گفتاری دعبل خزاعی شاعر اهل بیت (علیهم السلام) در زمان حیات طولانی خود به‌ویژه در عصر امام رضا (علیه السلام) است. چهارچوب نظری این مقاله رابطه زبان و ایدئولوژی در اندیشه پی‌یر انسار است. بر مبنای اندیشه وی، زبان به فعل سیاسی معنا و جهت می‌دهد. زبان، ابزار مهم عاملان سیاسی برای تحقق کنش شورش و انقلاب یا تثبیت است. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد شعر سیاسی دعبل در کنش شورش در قالب هجو و نقد خلفای جور، از امویان گرفته تا عباسیان و در کنش تثبیت در قالب‌هایی چون مدح و رشای اهل بیت (علیهم السلام) و دفاع از حقانیت آنان، بیان سجایای معصومین (علیهم السلام) و ستایش آیندگان به‌خصوص مدح و ستایش و رشای امام رضا (علیه السلام) دعبل را در تثبیت فرهنگ رضوی با کنش انقلابی و جلوگیری از چیره شدن فرهنگ مخالف اهل بیت (علیهم السلام) نامدار کرده است. زبان شعری دعبل، ترسیم‌کننده مشروعیت گفتمان امامت با ترسیم حقانیت، صلاحیت در عین مظلومیت معصومین (علیهم السلام) و افشای ناراستی‌ها، خیانت‌ها، بی‌کفایتی‌ها و ظلم و جور حاکمان عباسی است. کنش انقلابی دعبل به نحوی است که به جای زبان پر رمز و راز و دیرپاب، با بهره‌گیری از قصاید روشن و با صراحت بیان، مخاطبان بی‌شمار سرزمین پهناور مسلمانان عصر خود را هدف قرار می‌داده است.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	دعبل، امام رضا (علیه السلام)، کنش سیاسی گفتاری، مدح، طنز، هجو.

استناد: مجیدی، حسن: (۱۴۰۵). بررسی کنش سیاسی گفتاری دعبل خزاعی و تأثیر آن در ترویج فرهنگ رضوی با استفاده از نظریه پی‌یر انسار. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۵، شماره پیاپی ۵۳ - (۳۱-۶۳).

[DOI:10.22034/farzv.2025.487473.2042](https://doi.org/10.22034/farzv.2025.487473.2042)

ناشر: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

کوشش‌های نخست عباسیان برای کسب مشروعیت از اهل بیت (علیهم‌السلام) در تحریک ایرانیان برای براندازی حکومت اموی پس از تثبیت قدرت، مسیری متفاوت یافت. حذف و سرکوب خاندان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و تلاش برای حذف گفتمان امامت و حاکم کردن فضای خفقان، سیاست عباسیان بعد از تثبیت قدرت بود. این سیاست با واکنش و مواجهه شیفتگان اهل بیت (علیهم‌السلام) مواجه شد. به دلیل اهمیت و نقش بی‌بدیل ادبا و شعرا در ایجاد اقلان و مقبولیت اجتماعی هم عباسیان برای مسلط کردن فرهنگ خود از علما، ادبا و شعرا درباری بهره‌گرفتند و هم شیعیان علاقه‌مند به معصومین (علیهم‌السلام) از میان ادبا و شعرا را به مقابله با آنان وا داشت. به دلیل وجه انقلابی و تقابلی شعر شیعی در این دوران می‌توان گفت شعر متعهد شیعی در مضمون، نوآوری داشته و عمدتاً قالب قصیده را برگزیده است. با نظر به اولویت هدف بر شکل، کاربرد الفاظ ساده و روان در شعر شیعی جریان دارد تا برای مخاطب زودیاب باشد. این ویژگی عمومی شعر سیاسی و سخنرانی سیاسی به‌طور عام است: سهولت و وضوح در عبارات و واژگان؛ چراکه هدف از ادب سیاسی، آسانی گسترش و انتقال و فهم برای تاثیرگذاری بر عموم مردم است (آینه‌وند، ۱۳۷۶: ۲۲).

هجو و طنز دو غرض شعری در آثار ادبای شیعی برای زیر سوال بردن امویان و عباسیان و شکستن هیمنه آنان کاربرد وسیعی داشته است. در میان ادیبان و شاعران این دوران نقش دعبل خزاعی ادیب و محدث شیعی، در تاریخ ادب عربی زبانزد است. وی با عمری حدود یک قرن (۹۸ سال) از هارون الرشید تا متوکل خلفای عباسی و از امام موسی بن جعفر تا امام عسکری (علیهم‌السلام) را درک کرد، اما ارتباط و تماس مستقیم وی با امام رضا (علیهم‌السلام) وی را در زمره پیشگامان شعر رضوی قرار داده است به نحوی که در بیشتر کتب و متون نثر ادبی در عصر عباسی به قصیده معروف تاییه وی (قصیده‌ای که با حرف «تا» ایات آن پایان می‌پذیرد) که اول بار در حضور امام رضا (علیهم‌السلام) قرائت شد، استناد می‌شود و به‌نوعی این سروده معروف‌ترین شعر سیاسی دعبل است. قدردانی بی‌سابقه امام از وی و تلاش خلفای عباسی برای تطمیع و جلب نظر یا حذف وی حاکی از اهمیت و نقش شعر سیاسی دعبل در این عصر است. به نظر می‌رسد کارنامه شعر سیاسی دعبل از دو بعد حائز اهمیت باشد: حاکم کردن و ترویج فرهنگ امامت و واگرایی نسبت به فرهنگ عباسی. این کوشش در قالب مدح و ثنای اهل بیت (علیهم‌السلام) و اثبات حقانیت آنان و ترویج نام و یاد و صلاحیت‌های آنان از یک‌سو و افشای مظالم و ناراستی‌ها و بطلان عقاید و افشای بحران مشروعیت خلفای عباسی و سرکردگان و والیان منصوب آنان بوده است به نحوی که حتی در مقاطعی، مشارکت در قدرت سیاسی و پذیرش کوتاه مدت حکومت بر شهرهایی مانند سمنگان افغانستان کنونی یا آسوان مصر نیز مانع از این نقش‌آفرینی نبوده است. این کوشش دعبل در

قالب سروده‌هایی در مضامین مدح و رشای اهل بیت (علیهم‌السلام) (مدح درگذشتگان) مدح ائمه (علیهم‌السلام) بیان حماسی رشادت‌های بزرگان شیعه و نیز طرد و نفی گفتمان عباسی در قالب‌هایی چون هجو و طنز سیاسی و نیز نقد موقعیت، ویژگی‌های شخصی و عقاید و ایدئولوژی عباسیان متجلی بوده است. طنز سلاحی است که برخی شعرا در مقاومت به‌مثابه مظهری از نافرمانی در برابر ظلم و جور از آن بهره گرفتند و دعبل نیز از بهره‌گیری از این سلاح روی‌گردان نبود، بلکه حتی به جایگاه ویژه‌ای در شعر طنز سیاسی رسید و در ادب عربی با اسلوب طنز نقاد خود تأثیر بارزی گذاشت و در این فن شعری شاخص و پیشگام بود (طالبی قره‌شلاقی، ۱۳۹۱).

این مقاله درصدد است با شناخت کوشش‌های دعبل به‌خصوص در نقد و رویارویی با اموی و عباسی و حفاظت از امامت به‌ویژه در حیات سیاسی امام رضا (علیهم‌السلام) به بازخوانی کارنامه این شاعر پیشگام در فرهنگ رضوی بپردازد. تمرکز مقاله بیشتر بر دو قصیده تائیه و قصیده رائیه (قصیده‌ای که با حرف «را» ابیات آن پایان می‌گیرد) خواهد بود. در بهره‌گیری از این ابیات عمدتاً از ترجمه تقی بینش (۱۳۴۶) و نیز ترجمه قلی‌زاده (۱۳۸۰) و محمدزاده (۱۳۸۶) استفاده شده است. پرسش اساسی این مقاله این است که کنش سیاسی و گفتاری دعبل خزاعی در کنش شورش بر ضد فرهنگ عباسی و در کنش تثبیت برای دفاع از اهل بیت (علیهم‌السلام) به‌خصوص خلق معنا و هویت شیعی و تثبیت فرهنگ امامت به‌ویژه فرهنگ رضوی و کوشش برای ترویج آن چگونه بروز یافت؟ این مقاله با رویکرد توصیفی تحلیلی و روش اسنادی نگارش یافته است. در روش اسنادی که روشی کیفی است پژوهشگر تلاش می‌کند با استفاده نظام‌مند و منظم از داده‌های اسنادی به کشف، استخراج طبقه‌بندی و ارزیابی مطالب مرتبط با موضوع پژوهش اقدام کند. استفاده از اصطلاح روش کتابخانه‌ای به جای روش اسنادی کاملاً تقلیل‌گرایانه است؛ زیرا اولاً در روش اسنادی می‌توان از اسناد غیرکتابخانه‌ای بهره برد؛ ثانیاً تکنیک‌های متعددی در روش اسنادی به کار گرفته می‌شود که بسیار روشمندتر از خواندن چند متن قابل دسترس در کتابخانه است (صادقی فسایی و عرفان‌منش، ۱۳۹۴). شیوه اسنادی روش مشترک پارادایم‌های مختلف است؛ هرچند در سنت پارادایم تفسیری ریشه دارد. مفاهیم نظریات درباره پدیده‌های اجتماعی در اسناد و متون بازتاب می‌یابد. روش اسنادی در نقد مکاتب و نظریه‌ها و همچنین بسط مفاهیم و گزاره‌های اساسی نظریات استفاده می‌شود. روش اسنادی، پژوهشگر را درگیر میدان نمی‌کند. مراحل پژوهش اسنادی که در اینجا به کار گرفته شده عبارتند از: ۱. انتخاب موضوع، تعیین اهداف و سوالات ۲. بررسی‌های اکتشافی و پیشینه پژوهش ۳. انتخاب رویکرد نظری (چهارچوب نظری) ۴. گردآوری منابع، نمونه‌گیری و تکنیک‌های بررسی منابع؛ مرور نظام‌مند؛ طبقه‌بندی و جدول‌های مفهومی ۵. پردازش ارزیابی مجدد، نگارش و گزارش (جمع‌بندی و ارائه نظر) (همان).

از این رو، با کاربست این روش و به کارگیری الگوی تحلیلی برخاسته از چهارچوب نظری پی‌یر انسار ابعاد و کارکردهای کنش سیاسی دعبل به‌منزله یک سوژه انقلابی واکاوی می‌شود.

۱-۱. پیشینه پژوهش

نگاهی به متون تحقیقاتی و پژوهشی نشان می‌دهد که ادیبان و مورخان و نیز محققان ادبیات عرب در گذشته کمتر به وجوه شعر سیاسی دعبل توجه نشان داده‌اند، اما در سالیان اخیر این آثار به‌ویژه در کشورمان بارزتر است. شاید بتوان گفت سرآمد این کوشش‌ها رساله دکتری طالبی قره قشلاقی است که با عنوان «دراسة الهجاء السیاسی فی شعر شعراء الشیعه فی العصر العباسی الأول» (السید الحمیری، دعبل الخزاعی، دیک الجن نمودجا) که هجو سیاسی در ادبیات شیعه دوره عباسی اول را بررسی کرده و روی سه شاعر شیعه تمرکز داشته و به وجوهی از شعر سیاسی دعبل پرداخته است. البته طالبی و همکاران در مقاله طنز سیاسی در شعر دعبل یا «السخریة السیاسیة فی شعر دعبل الخزاعی» به نحو متمرکزی به دعبل خزاعی پرداخته‌اند. قلی‌زاده (۱۳۸۰) در کتاب «دعبل خزاعی شاعر دار بر دوش» به سیر زندگانی و تشریح مهم‌ترین سروده وی یعنی تأییه معروف یا «مدارس آیات» پرداخته و رفتار شاعر با خلفای عصر خود را بررسی کرده است. پایان‌نامه «بررسی شعر اعتراض در دیوان بشار بن برد و دعبل بن علی الخزاعی» به بیان ادبیات متعهد و زیرمجموعه‌های آن، مانند شعر متعهد، موارد اعتراضی و شیوه بیان این گونه اشعار در دوره عباسی پرداخته است.

امیدوار (۱۳۹۱) در رساله دکترای تخصصی خود با عنوان «شناخت و نقد آماری سبک استعاره» (پژوهشی عملی بر اشعار دعبل خزاعی، شریف رضی و مهیار دیلمی) به شناخت تراکم زبان استعاری، گرایش مرکزی و دیگر گرایش‌های سبک استعاره مفهومی و نحوی و کشف چگونگی ارتباط میان استعاره‌های مفهومی و استعاره‌های نحوی در اشعار دعبل خزاعی، شریف رضی و مهیار دیلمی پرداخته است. نتایج این پژوهش نشان داده اشعار دعبل خزاعی با اختلافی چشمگیر، کمترین تراکم زبان استعاری را دارد. تراکم یاد شده بیانگر میزان گزینش شاعر از پدیده زبانی استعاره به هنگام تألیف متن شعری است. افزایش یا کاهش این تراکم تحت تأثیر عوامل گوناگونی قرار دارد. همچنان که گفته شد، ضرورت صراحت و استحکام کلام و نیز قابلیت فهم همگانی از جمله اهداف شعر سیاسی است که بهره‌گیری اندک دعبل از استعاره را موجب شده است. افتخاری و ابراهیمی (۱۳۹۲) در مقاله بینامتنیت قرآنی و روایی در شعر دعبل خزاعی روابط بینامتنی قرآن کریم با اشعار دعبل را نشان داده و معتقد است این شاعر شهیر از آیات و احادیث شریف نبوی در اشعارش بهره فراوانی برده است. این تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم بوده

است. اقبالی (۱۳۹۳) در رساله دکترای خود با عنوان «دیدگاه‌های ناقدان عرب درباره شخصیت و شعر شاعران برجسته شیعه» (کثیر عرّه، کمیت بن زید، سید حمیری و دعبل خزاعی) کوشیده است به نقد و تحلیل دیدگاه‌های ناقدان و مورخان درباره دعبل بپردازد و ارزیابی صحیحی از اتهامات وارد شده ارائه کند.

نیک‌منش (۱۳۹۱) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی محتوایی اسلوب رثا در اشعار کمیت، دعبل و محتشم کاشانی» می‌نویسد: شعر دارای اغراض مختلفی است و یکی از این اغراض، رثاست. رثا در واقع گریستن بر مردگان و مدح و تنای آنان و در برابر مدح که ستایش زندگان است قرار می‌گیرد. هدف از پایان‌نامه بررسی محتوایی اسلوب رثا و مقایسه نقاط قوت و ضعف در اشعار این سه شاعر ذکر شده است. در پژوهش «هجو شاعران مشهور عصر عباسی مانند بشار بن برد دعبل خزاعی» کوشش شده است تا با تعریف هجو و ویژگی‌های آن به پیدایش و دگرگونی آن در عصر عباسی پرداخته شود. موسویان نژاد (۱۳۹۰) در پایان‌نامه خود با عنوان اغراض شعری در دیوان دعبل خزاعی، موضوعات مختلفی از جمله هجو، مدح، رثا، غزل و فخر را مهم‌ترین اغراض شعری دعبل خوانده است. وی هجو را به چهار شاخه هجو نسب، هجو بخیل، هجو عیوب جسمانی و هجو سیاسی تقسیم کرده است. میرحسینی (۱۳۹۱) در مقاله جایگاه دعبل در شعر شیعی به معرفی شاعر، ویژگی‌ها و موافقان و مخالفان دعبل پرداخته و آثار دعبل را نیز برشمرده است. اگرچه وجهه شاعری شخصیت دعبل بیشتر زبازد است، اما میرحسینی تأکید دارد که کتاب تاریخ ادبای وی با نام طبقات الشعرا و نیز کتاب حدیثی وی نیز در خور توجه است.

محمدی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله بررسی تطبیقی سیمای امام رضا (علیه السلام) در شعر دعبل خزاعی و سید حمیدرضا برقعی کوشیده‌اند ضمن استخراج وجوه تشابه و تباین در نوع نگاه دو شاعر به امام رضا (علیه السلام) هنر زبان آن دو را در بیان سروده‌های رضوی بررسی کنند. این پژوهش بیانگر آن است که مفاهیم مشترک بسیاری همانند بیان شأن و مقام امام (علیه السلام)، امیدواری، حزن و اندوه، شفاعت خواهی و کرم و بخشندگی در شعر دو شاعر به چشم می‌خورد. البته همچنان که در پایان‌نامه رضایی (۱۳۹۰) با عنوان احتجاج مبتنی بر شریعت در شعر کمیت بن زید اسدی و دعبل بن علی خزاعی آمده است، شعر دعبل محدود به بیان عواطف و احساسات نیست و وی با احتجاجات خود نیز به دفاع از حق برخاسته است. همچنان که به نظر رضایی این احتجاجات چهار عنوان اصلی دارد که هر کدام در بردارنده زیر مجموعه‌ای هستند: مبانی احتجاج با استناد به عقل یعنی مخاطب قرار دادن عقل و دوستی اهل بیت (علیهم السلام) پاسخ به ادعای باطل ستمگران، دشمنی با ستمگران (استمداد از عنصر عاطفه، احتجاج به آیات قرآن) یعنی شایستگی اهل بیت

علیه السلام به خلافت و امامت، دوستی و مودت اهل بیت (علیهم السلام) پاسخ به ادعای باطل خلفای اموی و عباسی و هجو خلفای عباسی. گذشته از این آثار می‌توان به دیگر منابع پژوهش درباره دعبل اشاره کرد که در «راهنمای پژوهش درباره دعبل» اثر طالعی (۱۳۹۲) گردآوری شده است.

همچنان که پیداست غالب پژوهش‌های موجود درباره دعبل خزاعی بر وجه ادبی وی تأکید داشته و کمتر بر کنش سیاسی و گفتاری وی پرداخته‌اند. ضمن اینکه تحلیل کنش گفتاری وی بر اساس نظریه پی‌یر انسار نیز تاکنون صورت نگرفته و این دو ابعاد نوآورانه مقاله حاضر است.

۲. چهارچوب نظری: زبان و موقعیت انقلابی در اندیشه پی‌یر انسار^۱

پی‌یر انسار متخصص جامعه‌شناسی ایدئولوژی‌هاست. او ابتدا در فلسفه به تحصیل پرداخته و سپس دکترای خود را در جامعه‌شناسی تحت نظارت ژرژ گورویچ در دانشگاه سوربن گذرانده و از سال ۱۹۷۲ در دانشگاه مزبور به عنوان پروفیسور به کار مشغول است (<http://anthropology.8930/ir/node>). پی‌یر انسار به دنبال بررسی رابطه کنش‌های اجتماعی و مسئله معناست. وی در پی تحلیل نقش زبان در زندگی سیاسی است. پرسش این است که چگونه عاملان سیاسی با بهره‌گیری از زبان موجب بروز تغییرات اجتماعی می‌شوند؟ چگونه زبان را چون وسیله‌ای به کار می‌برند تا علیه قدرت سیاسی حاکم موضع‌گیری و علیه خصم پیکار کنند؟ با استفاده از زبان، جهانی نو تعریف کنند و پیروان خویش را به شکل‌گیری آن نوید دهند و بسیج کنند؟ از سوی دیگر چگونه همین عاملان در موقعیتی متفاوت از زبان در جهت خدمت به قدرت حاکم بهره می‌جویند و موجب تثبیت مناسبات اجتماعی می‌شوند؟ حس رضایت از وضع موجود را در پیروان بر می‌انگیزند و از آن در جهت تخفیف کشمکش‌ها استفاده می‌کنند؟ انسار معتقد است زندگی سیاسی مجموعه‌ای از اعمال و بیان‌هاست. در کلی‌ترین حالت، وی معتقد است زبان، ابزار خلق مشروعیت برای عمل سیاسی است و عاملان سیاسی از طریق زبان به‌عنوان ابزاری برای مشروعیت‌بخشی به کردارهای خویش بهره می‌برند. از نظر وی «هر عمل اجتماعی خواه همکاری باشد یا کشمکش به صورت ساختاری از طریق معانی و در قالب تبادل مفاهیمی که عمل مشترک یا رقابت را ممکن می‌سازد، جریان می‌یابد» (انسار، ۱۳۸۱: ۳۱). لذا زندگی سیاسی به تولید مداوم مفاهیم و یادآوری اهداف و مشروعیت‌بخشی به آن‌ها نیاز دارد و این‌ها تنها از طریق کلام و زبان به وقوع می‌پیوندد. زبان در موقعیت‌های متفاوت سیاسی قادر به ایفای نقش‌های گوناگونی است. مهم‌ترین این موقعیت‌ها عبارتند از: وضعیت شورش علیه قدرت حاکم و وضعیت تثبیت قدرت

1. Pierre Ansart

حاکم. در کنش شورش، زبان تنها وسیله مؤثر در دست گروه‌های مخالف قدرت مستقر است تا به وسیله آن هم از هیئت حاکمه وقت مشروعیت‌زدایی کنند و هم با تولید «سوژه شورشگر» و خلق «آرمان‌شهر موعود» به اعضا هویت واحد ببخشند و برای خویشتن مشروعیت کسب کنند. در کنش تثبیت، زبان یکی از مهم‌ترین ابزار لازم برای تثبیت وضع موجود، نظم‌بخشی به موقعیت جدید و باز تعریف سوژه و تغییر آن از سوژه سرکش به سوژه متعبد است. در این موقعیت، کلام با توجیه الگوهای جدید روابط، موجب مشروعیت‌سازی برای قدرت مستقر می‌شود. کارویژه کلام و زبان در زندگی سیاسی خلق معنا برای اعمال است و برای ارائه هر تحلیل سیاسی باید بر پیوند معنا و عمل توجه داشت.

می‌توان موقعیت اجتماعی عینی در نظر گرفت که طی آن یک حس مشترک و بالقوه «نارضایتی از وضع موجود» در میان عاملان اجتماعی و سیاسی (در اینجا دعبل) وجود دارد. هیچ امکان مادی و معنوی برای بروز و ظهور این حس وجود ندارد؛ زیرا کلیه امکانات در انحصار هیئت حاکم (در اینجا دولت اموی و عباسی) است. در این شرایط «زبان» تنها وسیله موجود برای بیان حس نارضایتی و تبدیل آن از قوه و انفعال به فعل و کنش سیاسی است. زبان با بهره‌گیری از «راهبرد نفی» به کلیه کنش‌های سیاسی علیه قدرت حاکم معنا می‌بخشد. در حقیقت، در این وضعیت تولید معنا برای عمل سیاسی از انحصار هیئت حاکم خارج می‌شود و در اختیار مخالفان قرار می‌گیرد. تولیدات کلامی مخالفان در ظاهر فقط شامل نقد و افشای بی‌عدالتی‌ها، یادآوری ایده‌آل‌های اصیل و بیان خیانتی می‌شود که از سوی طبقات حاکم صورت گرفته است، در حالی که این تولیدات کلامی در واقع کارویژه‌های اساسی‌تری را به انجام می‌رسانند و از این طریق منجر به خلق کنش شورش می‌گردد. آن کارویژه‌ها عبارتند از: تولید سوژه شورشگر. تولید هویت جمعی انقلابی و تولید آرمان‌شهر موعود.

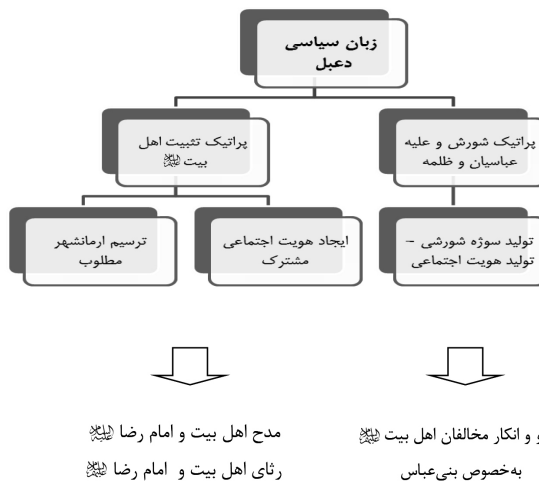
به‌طور خلاصه، کلام شورش با در هم شکستن کلیه دیوارهای منع، به نفی قوانین و سازمان‌ها و نظام‌ها و نظام معنایی مشروعیت‌ساز قدیم می‌پردازد و با بیان رنج‌ها و ستم‌های روا شده به مخالفان از سوی هیئت حاکم، آن را متهم به خیانت به ارزش‌های اصیل و انحراف از اصول عدالت می‌نماید و لذا تبعیت از آن را باطل می‌داند و به این ترتیب موجب برانگیختن خوی تهاجمی سوژه علیه دشمن می‌شود (همان: ۱۶۶).

در وضعیت شورش، عاملان اجتماعی با گسستن از عضویت در گروه‌های قدیمی به دنبال رد هر نوع تبعیت، سرسپردگی و وابستگی بر می‌آیند و به دنبال شکل دادن به یک گروه‌واره روشنگر هستند. می‌توان از شکل‌گیری یک «ما، شورشگران انقلابی» صحبت کرد. این حالت موجب

ایجاد هویتی جدید در برابر دشمن مشترک شده است (همان: ۱۵۷). چنین روابط اجتماعی زمینه‌ساز شکل‌گیری یک زبان جدید است.

مشروعیت‌آفرینی برای عمل انقلابی از طریق یادآوری پرآب‌وتاب جامعه‌ای که باید بنا کرد، صورت می‌گیرد. توانایی خلق معنا از سوی مخالفان بسیار مهم است؛ زیرا جای قضاوت‌های غیرصریح، انعطاف‌پذیر و شکوه‌آمیز را کلامی خشن می‌گیرد که دشمنان و مقاصد را با تصاویر ساده مشخص می‌کند. تولید اصطلاحات شورشگرانه و پرهیجان که آینده‌ای سرشار از رستگاری و عمل صالح را به پیروان وعده می‌دهد، به شکل‌گیری این آرمانشهر یاری می‌رساند. در این مرحله، کلام چند ویژگی منحصر به فرد دارد؛ اولین خصیصه این مفاهیم، بار شوق‌آمیز استثنایی آن‌هاست؛ بیان عاطفی ناشی از خشم و امید و بیم و هیجان که بی‌عدالتی‌ها، شوربختی‌ها و رنج‌های به جان خرید شده را یادآور می‌شود و با بیان راه حل‌ها، علت‌العلل این نارسایی‌ها را نظم اجتماعی موجود عنوان می‌کند (همان: ۱۵۳). در این مقاله به کنش شورشی دعبل در مقابله با فرهنگ اموی و ساخت دولت عباسی و کنش تثبیت دعبل در تحکیم و تثبیت گفتمان اهل بیت (علیهم‌السلام) پرداخته می‌شود. دعبل با نفی زندگی و گفتمان حاکم عباسی به تثبیت فرهنگ رضوی و شیعی کمک می‌کند؛ ولی وی در مقام یک انقلابی و نه مه‌ره نظام سیاسی حاکم، در وضعیت تثبیت نه در صدد تحکیم ایدئولوژی عباسی بلکه در صدد تثبیت گفتمان اهل بیت (علیهم‌السلام) است. ضمن اینکه هم‌مذهب و هم‌زبان در ایجاد معنای عمل اجتماعی و انقلابی دعبل نقش ایفا کرده است. اساساً در صدر اسلام زبان عربی و به‌خصوص شعر، اصلی‌ترین رسانه به شمار می‌آمده است.

نمودار ۱: چهارچوب تحلیلی

۳. دعبل خزاعی سوژه شورشی و انقلابی

دعبل بن علی بن رزین ابن عثمان بن عبدالرحمن بن عبدالله بن بدیل بن ورقاء عمرو بن ربیع بن عبدالعزی بن ربیع بن جزی بن عامر بن مازن بن عدی بن عمرو ربیع خزاعی است (چگنی، ۱۳۷۷: ۳۰؛ امینی، ۱۳۶۲: ۲۶۶). او در قصیده تائیه معروف خود هزار درهم از سکه ضرب شده با نام امام رضا علیه السلام دریافت کرد و حُله‌ای از (امام) رضا علیه السلام و گفته شده اهل قم این حُله را از او به سی هزار درهم خریدند (شوقی ضیف: ۳۲۱).

دعبل در زمان چهار معصوم شیعه حضرت امام کاظم، امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام می‌زیست. شیخ کلینی ملاقات او را با امام رضا و امام جواد علیهم السلام در کتاب شریف اصول کافی نقل کرده است. ابن شهر آشوب گفته است که دعبل از اصحاب امام کاظم و امام رضا علیهم السلام بود. او از جمله شاعران محدث و محدثان شاعر به شمار می‌آید (قلی‌زاده، ۱۳۸۰: ۱۸).

می‌توان قضاوت ادیبان و مورخان ادب عرب را درباره دعبل به سه دسته تقسیم کرد: مخالفان متعصب سنی که با تخفیف و تقلیل شعر دعبل، اتهاماتی نظیر دمدمی مزاجی، تعصب، هتاک و داشتن روحیه کاسبکارانه و جسارتگر خلفا متوجه دعبل کرده‌اند. موافقان عمدتاً شیعی دعبل، مقام و منزلت وی را به‌عنوان شاعر اهل بیت علیهم السلام و انقلابی شجاع دربار دستگاه ظلم و جور عباسی ستوده‌اند و به‌خصوص خلعت و پاداش امام رضا علیه السلام به وی را نشانه تصدیق وی از جانب معصوم دانسته‌اند. دسته دیگری از کسانی که درباره دعبل به قضاوت نشستند، به وی از دو منظر نگریده‌اند؛ از سویی توانایی‌ها و بلاغت شعر وی را که به کوتاه زمانی در زبان مردم جاری می‌شد، حاکی از نقش وی در ترویج و تقویت شعر عربی با الهام از شاعران گذشته دانسته و نتوانسته‌اند غنای ادبی وی را نادیده انگارند و از سوی دیگر بر وی انتقاداتی نیز وارد دانسته‌اند. از جمله اینکه کلام وی فاقد صنایع و آرایه‌های ادبی است و در هجو و تخطئه مخالفان خود بی‌رحمانه و منکوب‌کننده ظاهر شده است.

فاخوری، دعبل را بیش از هر چیز شاعر هجوگو می‌داند. از نظر وی هجای دعبل را سه عامل بود: یکی عامل روانی، چیزی بود که فاخوری با عناد از آن به کینه‌توزی نام می‌برد. فاخوری هم مانند شوقی ضیف مدعی است: کاسبی، عامل دیگر هجوهای دعبل است. عامل بعدی، سیاسی است. فاخوری می‌گوید دعبل در هجوهای خود دستگاه حکومت را از خلفا گرفته تا وزرا و پیروان مسالک سیاسی که خود به آن‌ها اعتقاد نداشت زیر ضربات می‌گرفت (الفاخوری، ۱۳۸۳: ۳۷۴).

محقق عرب عبدالکریم الاشتر (الاشتر، ۱۳۸۴: ۴۹۱-۵۰۷) در مقاله ارزشمند خود به گردآوری دیدگاه‌های قدما و معاصران دربارهٔ دعبل پرداخته و در نهایت، خود این دیدگاه‌ها را جمع‌بندی کرده است. روایت وی از دیدگاه‌های مختلف دربارهٔ دعبل خواندنی است: وی از احمد بن علی الانبار ادیب معاصر دعبل نقل کرده است که وی هجوکننده‌ترین مرد زمانه است. بختی دعبل را از استادش، مسلم بن ولید، شاعرتر می‌داند. ابن المعتز می‌گوید قصیدهٔ تأیید دعبل از خورشید مشهورتر و از جمله فاخرترین اشعار و مدایح دربارهٔ اهل بیت علیهم‌السلام است. ثعالبی می‌گوید دعبل، خلفا را یکی بعد از دیگری حتی نزدیکان و قبیلهٔ خود را نیز هجو می‌کرد. ابن شرف قیروانی دعبل را به دمدمی مزاجی متهم می‌کند که ممکن بود امروز کسی را مدح کند و فردا هم او را قدح. ذهبی می‌گوید او شاعر زمان خود بود (همان). دکتر محمد جابر عبدالعالی می‌گوید پرچمدار هجو در کوفه بعد از سقوط امویان در قالب طعن و سب و سخریه، دعبل الخزاعی است که طریقهٔ سب را برای ضربه زدن به دشمنانش به کار برد. ایلیا حاوی دربارهٔ دعبل می‌گوید با وجود خشونت و گستاخی که در هجو تند دعبل وجود دارد، دعبل در شعر عربی حماسه‌ای از حماسه‌های کرامت انسانی است؛ اما مسئلهٔ این است که دعبل در هجو خود از حد و مرز می‌گذرد و به نحوی که نزدیک است شهادت بدهیم وی کسی را هجو نکرده، مگر آنکه قبلا او را مدح کرده است (همان، ۵۰۷-۴۹۱). کمتر کسی از اطرافیان دعبل از هجو او مصون ماند چنان‌که وی حتی برادر و همسر خود را نیز هجو کرده است (دعبل، ۱۹۹۴: ۷۹). در مجموع باید گفت متأسفانه حتی بزرگ‌ترین ناقدان و ادیبان معاصر عرب چون طه حسین، شوقی ضیف، عمر فروخ و فاخوری با غفلت از این اصول و قواعد، گاه پا از دایرهٔ عدل و انصاف بیرون نهاده و شاعران مبارزی چون کمیت بن زید، دعبل خزاعی، سید حمیری، کثیر عزه، دیک الجن، مهیار دیلمی که همواره پرده از جنایات خلفا و سردمداران اموی و عباسی برداشته و در برابر فسق و فجور و نفاق و مظاهر ظلم و ستم به پا خاسته‌اند را افرادی فاسد و هرزه و سست ایمان جلوه داده‌اند (اقبالی، ۱۳۹۳). از این رو، همچنان‌که اقبال‌نشان داده است اگرچه نمی‌توان دربارهٔ شخصیت دعبل مدعی عصمت بود وی از نقدهایی در سلوک و رفتار و نیز به‌کارگیری برخی واژگان مصون نیست، اما بی‌شک عنصر غالب در شخصیت دعبل گرایش دینی و اعتقادی اوست. چنان‌که مسعودی نیز در مروج الذهب، گرایش و تعصب قومی دعبل را ذیل گرایش دینی او می‌داند چنان‌که وقتی کمیت به هجو یمنی‌ها سروده‌ای منتشر کرد دعبل پاسخ او را داد، اما گفت ما یمنی‌ها به یاری نبوت افتخار می‌کنیم (مسعودی، ۱۳۴۷: ۲۳۴-۲۳۵).

دعبل در زمان اقامت در بغداد جایگاه رفیعی یافت. وی در مدت کوتاهی به هارون الرشید نزدیک شد و از این فرصت برای شناخت درباریان و وزیران و امرا و قضات استفاده کرد و در مجالس

آنان شرکت کرد. این آشنایی برای نقد و هجو درباریان به کار دعبل آمد. در بغداد شعرایی مانند ابی‌نواس و مسلم بن ولید بودند که از دعبل بهره‌ها بردند (غفاری، ۱۳۸۸: ۱۰۹). می‌توان گفت دوران زندگی دعبل در بغداد در شکوفایی ادبی وی سهم اصلی را داشته است، ولی بعد از اینکه بر ضد او سعایت کردند و گزارش کردند که وی شیعه است مجبور به فرار از بغداد و راهی گرگان شد (زراقت، ۱۳۷۷: ۲۰۵). از آن پس دایم خانه به دوش و سرگردان در میان شهرها بود.

۳-۱. دعبل و کنش شورش و تثبیت

سروده‌های دعبل به‌طور خلاصه در دو بعد اساسی قابل دسته‌بندی است: ایجاد حس مشترک نارضایتی از وضع موجود یعنی حکومت عباسی و نامشروع بودن آنان در قالب افشای بی‌عدالتی‌ها، بیان خیانت‌ها و ظلم‌های آنان در قالب هجو و نقد گزنده و کوبنده و در یک کلام راهبرد نفی و از سوی دیگر راهبرد تثبیت با یادآوری ایده‌آل اصیل یعنی حاکمیت و حقانیت ائمه با بهره‌گیری از مدح و رثا دربارهٔ آنان و ایجاد غیریت‌سازی نسبت به خاندان ظالم عباسی است. به دلیل جو خفقان و استبداد برای وی هیچ امکان مادی و معنوی به جز شمشیر شعر برای بروز و ظهور این حس وجود ندارد؛ زیرا کلیه امکانات در انحصار هیئت حاکم است. در این شرایط زبان تنها وسیله موجود برای بیان حس نارضایتی و تبدیل آن از قوه و انفعال به فعل و کنش سیاسی است. زبان شعر دعبل با بهره‌گیری از راهبرد نفی به کلیه کنش‌های سیاسی علیه قدرت حاکم معنا می‌بخشد. در حقیقت، در این وضعیت، تولید معنا برای عمل سیاسی از انحصار هیئت حاکم خارج و در اختیار مخالفان یعنی دوستداران اهل بیت علیهم‌السلام قرار می‌گیرد. می‌توان گفت شعر دعبل تجلی تبری و تولی در عقاید اساسی شیعه است؛ یکی از ارکان اصلی مذهب تشیع، تولی و تبری است که مصادیق اولیه و مضیق آن عبارت از حب و ولای اهل بیت و بیزاری و تبری از دشمنان ایشان است و شیعیان بر این عقیده‌اند و فرزندان آنان از خردسالی با این فکر رشد و نما می‌یابند و نشانه روشن یک شیعه همین است. ما این گونه تربیت را در روش دعبل و در اشعار او به وضوح می‌بینیم (شیخ الرییس کرمانی، ۱۳۹۴).

۳-۲. کنش شورشی و راهبرد نفی

طنز سیاسی در شعر دعبل در عرصه دفاع وی از اهل بیت علیهم‌السلام و هجو عباسیان است. این نکته متأثر از فضای فاسدی بود که او را به معارضة و تضاد با عباسیان کشاند. زمان‌شناسی وی در آن دوران از مهم‌ترین علل گرایش دعبل به شعر طنز است و دعبل در این راه برای تأکید بر مفاسد عباسیان به غلونیز رو آورد و طنز در شعر او صنعت و تکنیک بارزی بود که ترجمان موضع سیاسی

دعبل بود. هر چند شعر او بیان احساسات وی نیز به حساب می‌آمد، اما هدف اصلی او از شعر، بیدار کردن جامعه برای ایستادگی در برابر حاکمان سرکش بود. شاعر در شعر طنز سیاسی خود برای رسیدن به این هدف بر نقاط متعددی متمرکز شد. گاه از زبان تهدید بهره می‌گرفت گاه از استدلال و گاهی از احتجاج و در بعضی اوقات از شکل داستانی یاری می‌جست. طنز سیاسی نزد دعبل به دلیل بهره نگرفتن از عنصر خیال، خالی از زیبایی‌ها و آرایه‌های ادبی است. البته شعر با استفاده از تصویرسازی از خشکی و جمود هم دور است و این همه وی را در هجو انقلابی موفق ساخت (طالبی و ایروانی‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۰). این ویژگی انقلابی بودن در تقابل با ظلم زمانه برخوردار از عاطفه و احساس و شور، سینه ملتهب و قریحه‌ای وقاد، پیروی از مکتب اهل بیت و مقابله با سکوت و رفاه طلبی از مکتب اهل بیت و مقابله با سکوت و رفاه طلبی بود. از وی نقل شده که وی ۶۰ سال دارش را بر دوش می‌کشید (آذرشب، ۱۳۹۲: ۱۵۰). البته دعبل سلب حق اهل بیت (علیهم‌السلام) در سقیفه را به‌نوعی سرمنشأ سلب حقوق ائمه (علیهم‌السلام) می‌داند و بر مشروعیت‌زدایی از سلب کنندگان این حق تأکید دارد در قصیده تائیه می‌گوید:

و ما سهلت تلك المذاهب فيهم
على الناس الايبعة الفلتات

(مجلسی، ۱۳۹۵: ۱۱۵)

(این مذهب‌ها و بدعت‌ها در میان ایشان به هم رسیده است. کار را بر مردم آسان نکرد که مگر بیعت باطلی که بی‌تأمل و تدبیر (فلته) کردند و به آن چسبیدند و گفتند ما نمی‌توانیم بیعت را به هم زنیم و آن بیعت را اجماع نام کردند و در نظر مردم مشتبه گردانیدند.)

در بیتی دیگر می‌گوید:

و ما قيل اصحاب السقيفه جهره
بدعوى تراث فى الضلال بتات

(مجلسی، ۱۳۹۵: ۱۱۷)

(گفتار آن‌ها که در سقیفه بنی ساعده به آواز بلند با انصار معارضه می‌کردند؛ بلند مرتبه نبود آن‌ها که دعوای میراث حضرت رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) کردند به سبب گمراهی و گفتند ما خویشان آن حضرتیم.) علامه مجلسی این گونه این بیت را شرح می‌کند که اگر میراث و خویشاوندی پیامبر برای اصحاب سقیفه؛ اسباب ادعای خلافت است؛ خویشاوندی حضرت علی ابن ابیطالب (علیه‌السلام) با پیامبر که بارز تر بود (همان).

در این قصیده عدم مشروعیت بیعت سقیفه، تبعات آن و نیز عدم مشروعیت خلفای ثلاثه،

اموی‌ها و عباسی‌ها به‌طور روشن اظهار شده و اثبات وصیت پیامبر نسبت به خلافت علی (علیه السلام) و فرزندان او، طبق معتقدات شیعه اثنی عشریه و اعتقاد به ظهور حضرت مهدی (علیه السلام) و عشق‌ورزی به اهل بیت (علیهم السلام) بیان شده و مظلومیت و ذکر مصائب ایشان، در قالب اشعاری روان و منسجم عرضه شده است (شیخ الرییس کرمانی، ۱۳۹۴). پس از نقد جدی واقعه سقیفه هجو و نقد امویان رویکرد دیگر شعر سیاسی دعبل را آشکار می‌کند.

در قصیده‌ی راثیه می‌گوید:

خلفتموه علی الابناء حین مضمی خلافة الذئب فی أبقار ذی بقر

(ای بد مردمان چون پیامبر چشم از جهان فرو بست شما بر فرزندان‌ش خلافت کردید. شما همچون گرگ بر گوسفندان، خلافت مردم را در دست گرفتید.)

دعبل به جز زیر سوال بردن مشروعیت غاصبان خلافت، ستمگری و کیته‌توزی امویان را یادآور می‌شود:

ابناء حرب و مروان و أسرتهُم بنو معیط و لاة الحقد و الوغر

(فرزندان حرب (پدر ابوسفیان) و مروان و خانواده آن‌ها و بنی معیط و همه حاکمانی که کینه‌توز و ستمگرند.)

قوم قتلتم علی الإسلام اولهم حتی اذا استمکنوا جازوا علی الکفر

(دیوان دعبل، ۱۹۹۴: ۷۷)

(فرزندان بنی‌امیه همان قومی هستند که شما [عباسیان] با بهانه کردن اسلام، سران آن را کشتید، ولی چون چیره شدند از روی کفر به انتقام‌جویی و خون‌خواهی برخاستند.)

اگرچه بخش مهمی از اشعار سیاسی دعبل در هجو و نقد امویان است، اما زبان وی در نقد عباسیان تیزتر است؛ چراکه آن‌ها در ابتدا برای مسلط شدن بر مسلمانان و ساقط کردن امویان، ادعای دوستی اهل بیت را مطرح کردند. دعبل آن‌ها را فاقد عذر می‌داند:

أری بنی امیة معذورین إن قتلوا ولا أری لبنی العباس من عذر

(همان: ۷۶)

(بنی‌امیه اگر فرزندان پیامبر و اهل بیت او را بکشند، آن‌ها را در این کار معذور می‌بینم، ولی در مورد بنی‌عباس عذر و دلیلی نمی‌بینم.)

۳-۲-۱. هجو بنی عباس

تلاش برای گرفتن اهرم و بهانه ارتباط و نزدیکی با اهل بیت (علیهم السلام) که عباسیان در ابتدا کوشیدند با توسل بدان بر قدرت تکیه زنند از جمله محورهای ثابت اشعار هجوی دعبل بر ضد بنی عباس است مثلاً وی می گوید:

و عاثت بنو العباس فی الدین عیثهً تحکم فیہ ظالمٌ و ظنین

(فرزندان عباس نیز در دین فساد عظیم به پا کردند. حکومتی فاسد که در آن هر انسان ظالم و مشکوکی به داوری و حکم کردن در میان مردم اقدام کرد.)

دعبل، هارون الرشید، مامون، ابراهیم ابن المهدی و معتصم را هجو کرد (رمضان و عبدالجواد، ۱۳۷۳: ۷۴).

۳-۲-۲. هجو هارون الرشید

در برخی متون تاریخی گفته شده که دعبل اولین ارتباطش با هارون الرشید بود. حتی مرزبانی خراسانی می گوید که وی از هارون تحفه و صله نیز دریافت کرد (مرزبانی خراسانی، ۱۴۱۳ ق: ۹۶)، اما بعد از مرگ وی با دیگر خلفا تماسی نداشت؛ چراکه تعصب علوی داشت و به امامت آن‌ها قائل بود و با غم و ناراحتی آنان همدلی نشان می داد و عباسیان و امویان را هجو می کرد و مابقی عمرش را در ترس و تعقیب و گریز روبه‌رو بود (نظام‌زاده تهرانی، ۱۳۷۸).

وسمورشیدا لیس فیهم لرشده وما ذاک مامون و ذاک امین

(لقب رشید برای خود برگزیدند در حالی که هیچ یک به رشد نرسیدند.)

اتعجب للاجلاف ان یتخیفوا معالم دین ... و هو مبین

(از مردان بی‌خردی تعجب می‌کنم که اصول دین را انکار می‌کنند در حالی که دین خدا بارز است.)

(آذرشب، ۱۳۹۲: ۱۵۳)

دعبل تقابل خیر و شر را در یک بیت آنجا عیان می‌کند که هارون الرشید را شرورترین انسانی معرفی می‌کند که حتی نزدیکی قبر او با قبر امام رضا (علیه السلام) نیز از شرارت او نمی‌کاهد و این از عبرت‌هاست:

قبران فی طوس خیرالناس کلهم و قبر شرهم هذا من العبر

(دیوان دعبل: ۷۷)

(دو قبر در طوس است؛ یک قبر متعلق به بهترین مردم [امام رضا] و دیگری متعلق به بدترین آن‌ها [هارون الرشید] و این مایه عبرت و درس آموزی است.)

ما ینفَعُ الرِّجْسُ من قَرَبِ الزَّكِيِّ وَلَا
عَلَى الزَّكِيِّ بِقَرَبِ الرِّجْسِ من ضَرِرِّ

(دیوان دعبل: ۷۷)

(انسان پلید و کثیف از نزدیک بودن به این شخص پاک، سودی نمی‌برد و این انسان شریف نیز به خاطر نزدیک بودن به این شخص پلید و ناپاک، ضرری نمی‌رسد.) شوقی ضیف این نظر دعبل را رد می‌کند و می‌گوید رشید که یک سال حج می‌رفت یک سال می‌جنگید. پلید نبود طاهر بود! شوقی ضیف اخلاص دعبل را هم زیر سوال می‌برد و می‌گوید ابوالعلا در تشیع وی تشکیک کرده و گفته او صادق نبوده بلکه از این راه کاسبی می‌کرده است! (شوقی ضیف: ۳۲۱).

۳-۲-۳. هجو مامون

دعبل مامون را نیز هجو کرد. در سروده‌ای می‌گوید:

أیسومنی المأمون خطة عاجز
أو ما رأی بالأمس رأس محمد

(مرزبان خراسانی، ۱۴۱۳: ۹۷؛ دیوان دعبل، ۱۹۹۴: ۶۴)

(آیا مامون با من همچون مردم نادان رفتار می‌کند مگر دیروز سر بریده برادرش محمد [امین] را ندید.)

مامون وقتی هجو او و وزیرانش را شنید خندید از آنجا که طاهر ذوالیمینین سردار ارتش مامون در نبرد با برادرش امین بود و طاهر کسی بود که از موالی قبیله دعبل خزاعی بود این گونه سرود:

انی من القوم الذین سیوفهم
قتلت اخاک و شرفتک بمقعد

(مرزبان خراسانی، ۱۴۱۳ ق: ۹۷).

(من از قومی هستم که شمشیرهایشان برادرت را کشت و تو را به جایگاه شریف رساند.) همان قومی که طلسم گمنامی‌ات را شکست و از خاک مذلت رهایت کرد. حتی این دوستی و آشنایی هم برای مصون ماندن طاهر از هجو سودی نبخشید و لذا طاهر را با تیر زهرآگینی نواخت از تیرهایی که بسیاری را با آن هدف می‌گرفت. از آنجا که طاهر یک چشم بود و به دلیل جنگیدن با هر دو دستش طاهر ذوالیمینین خوانده می‌شد (شوقی ضیف: ۳۲۲)، دعبل درباره او سرود:

دو دست یک چشم یک چشم کم و دستی زیاده دارد!

دعبل هجو مامون را این گونه ادامه می دهد:

و شادو بذکرک بعد طول خموله واستنقذوک من الحضيض الاهد

(دیوان دعبل، ۱۹۹۴: ۶۵)

(نام و یاد تو را پرآوازه کردند بعد از دوره طولانی خاموشی و تو را از حضيض ذلت نجات دادند.)

بعد از اینکه مامون این بیت را شنید، برآشفته و گفت: زشت تر از روی دعبل در دنیا نیست. چگونه او و قومش مرا از حضيض ذلت نجات دادند در حالی که من در دربار خلافت پرورش یافتم من خلیفه و فرزند خلیفه و برادر خلیفه هستم (دیوان دعبل، ۱۹۹۴: ۶۵).

برخی دیگر از مورخان نیز بر این اعتقادند که چون مأمون حضرت رضا (علیه السلام) را به ولایت عهدی برگزید و لباس سیاه را که شعار عباسیان بود، به لباس سبز که شعار علویان بود تبدیل کرد و به آن ها روی خوش نشان داد، دعبل موقتاً از هجو عباسی ها ساکت ماند و چون مأمون مجدد، بعد از شهادت حضرت رضا (علیه السلام) لباس سبز را به همان لباس سیاه که شعار عباسیان بود، بدل کرد و با علویان از در دشمنی و آزار درآمد، دعبل هجو آنان را از سر گرفت و رجال دولت عباسی و به خصوص معتصم و متوکل را به شدت هجو کرد (شیخ الرییس کرمانی، ۱۳۹۴).

۳-۳. کنش و راهبرد تثبیت

در کنش تثبیت، همت دعبل بر آن بود تا با زنده نگه داشتن سخن و یاد ائمه (علیهم السلام) و تاکید بر حقانیت ایشان به تثبیت و ترویج گفتمان امامت و مقابله با فراموشی آن بپردازد. این امر با مدح ائمه و اثبات حقانیت آنان چه با احتجاج و چه با عاطفه انگیزی دنبال شد. به طور کلی می توان گفت مضامین مهم ادب شیعی در ادب عرب دوره اموی و عباسی پاسخگویی به افتراهای مخالفان و شرح مظالم حکام و ذکر مصائب و مرثی اهل بیت (علیهم السلام) و دفاع از حقوق ایشان است. شاعران شیعه با سبکی ناقد و با بهره گیری از استدلال و با اقتباس از قرآن و احادیث نبوی اثری نافذ در ذهن و افکار مخاطبان خود برجای گذاشته اند و با استفاده از استدلال و براهین منطقی و متخذ از قرآن و احادیث همواره به دفاع از اهل بیت عصمت و طهارت و پیروان ایشان در برابر دشمنانشان می پرداختند. کمیت اسدی از شاعران شیعی دوره اموی است که برای اولین بار باب احتجاج را در ادب عربی گشود و دعبل بن علی خزاعی نیز از شاعران شیعی دوره عباسی است که شعرش را به شیوه احتجاج و برهان سروده است (رضایی، ۱۳۹۰: ۴). از این رو می توان گفت در کنش تثبیت

دعبل هم احساس و عواطف مخاطبان و هم عقل و خرد و باورهای آنان را در اثبات حقانیت امامت و خاندان اهل بیت (علیهم السلام) هدف قرار داده است.

۱-۳-۳. مدح اهل بیت (علیهم السلام)

دعبل ۲۴ قصیده دارد که مشتمل بر هفت قصیده درباره حضرت امیر، دو قصیده درباره امام حسین (علیه السلام)، شش قصیده مستقل یا ضمنی در خصوص امام رضا (علیه السلام) و قصایدی در خصوص اهل بیت (علیهم السلام) می‌شود. علی (علیه السلام) در دیوان دعبل، نماد شجاعت، ایمان (مظلومیت)، پاکی، کرم به عنوان نمونه، دعبل به غصب کردن حق آن حضرت در امر خلافت و مظلومیت ایشان اشاره می‌کند و بیعت غاصبان را از بدترین بیعت‌ها می‌داند (نائمی، ۱۳۸۸: ۱۳۴).

۲-۳-۳. اثبات حقانیت امام علی (علیه السلام)

اخى خاتم الرسل المصطفى من القدى
و مفترس الابطال فى الغمرات
(آن امام برادر آخر پیغمبران بود و از هر بدی پاکیزه بود که به خاطر خدا در جنگ‌های عظیم درنده شجاعان بود.)

فان جحدوا كان الغدير شهيدة
و بدر و احد شامخ الهضبات
(پس اگر خلافت و استحقاق امامت او را انکار کنند، نص روز غدیر که در عالم مشهور است، گواه اوست و جواب‌های او در جنگ بدر و احد که کوه‌های بلند دارد شاهد استحقاق خلافت اوست.)
دعبل خزاعی با مستندات تاریخی و با دلایل نقلی برگرفته از قرآن و حدیث به اثبات حقانیت امام علی (علیه السلام) در وصایت بعد از پیامبر (صلی الله علیه و آله) می‌پردازد و غدیر و یوم الدار و لیله المبیث را یاد آور می‌شود:

سقیاء لبيعه احمد و وصيه
اعنى الامام ولينا المحمودا
(سیراب باد کسی را که با احمد و وصی او یعنی امام ولی ستوده ما بیعت می‌کند.)

اعنى الذى نصر النبى محمدا
قبل البريه ناشئا و وليدا
(منظور کسی است که پیامبر را قبل از همه یاری داد.)

و هو المقيم على فراش محمد
حتى وقاه كائدا و مكيدا
(کسی که به جای پیامبر خوابید تا جایی که او را از مکرها و حيله‌ها ننگه داشت.)

(شوقی ضیف: ۳۲۱؛ دیوان دعبل، ۱۹۹۴: ۷۱).

۳-۳-۳. مدح امام رضا (علیه السلام)

دعبل با ترسیم دوگانه خیر و شر به ترسیم و ترویج خوبی‌ها، درستی‌ها و فضایل در امام رضا (علیه السلام) می‌پردازد:

بک العلم والتقوی بک الحلم والحجی بک الدین والدنیا وانت ضمین

(در تو دانش و پرهیزگاری و صبر و ذکاوت و دین و دنیا نهفته است و تو نگه‌دارنده و حافظ آن هستی.)

له سمحاء تغدوا کُلَّ یوم بنائله و ساریه تطوف

(امام رضا (علیه السلام) دستان کریم و بخشنده‌ای دارد که همچون ابرهایی پرباران در طول شبانه‌روز تا صبح می‌بارد.)

امام هدی لله یعمل جاهدا ذخیره التقوی و نعم الذخائر

(امامی که هدایتگر به سوی خداست که مجاهدانه می‌کوشد ذخایر او تقواست و چه خوب ذخیره‌هایی.)

علیم بما یاتی، اَبی، موفق مبیر لاهل الجور، للحق ناصر

(آگاه به آنچه پیش می‌آید، بزرگوار و پیروز است برای ستمگران نابودکننده و برای حق یاری‌رسان است.)

(دیوان دعبل الخزاعی، ۱۹۹۴: ۷۳)

۳-۳-۴. رثای اهل بیت (علیهم السلام)

مرثیه در لغت گریستن بر مرده و ذکر محامد وی و تاسف از درگذشت او را می‌گویند از آنجا که سرودن شعر، رابطه مستقیمی با قوه عاطفه انسان دارد و به دلیل حس و حالی که در سوگ عزیزان بر آدم مستولی می‌شود، باید مرثیه را یکی از بزرگ‌ترین مضمون‌ها برای شعر دانست. برخی صاحب‌نظران مرثیه را در عربی مقدم بر ادبیات پیش از اسلام دانسته‌اند. منشأ رثا در ادب عربی را باید در روابط و قبایل و منازعات آن‌ها جست‌وجو کرد (ازدرفایقی، ۱۳۸۹: ۵۵). با ظهور اسلام مرثیه بر شهدای احد و بعد شهدای کربلا از حیث مضامین و اهداف اوج گرفت. بزرگ‌ترین مرثیه‌سرای ادب عربی را باید دعبل خزاعی دانست که مرثیه‌سرای بسیاری برای شهدای کربلا و شهدای خاندان اهل بیت سروده است (همان).

مدارس آیات خلت من تلاوه و منزل وحی مفتقر العرصات

(و آن خانه‌ها محل درس گفتن آیات قرآن بود که اهل بیت رسالت در آن‌ها تفسیر آیات می‌فرمودند و اکنون به سبب کید مخالفان خالی شده‌اند و اکنون عرصه‌های آن از هدایت و عبادت خالی و ویران شده است.)

این اماکن مقدس در بیت بعد بر شمرده شده است:

لآل رسول الله بالخيف من منی و بالبیت والتعريف و الجمرات

(آن خانه‌ها از آل رسول خدا بود صلوات .. علیهم در خیف یعنی مسجد منا و در خانه کعبه و در عرفات و در جمرات.)

رثای دیگر شهدای اهل بیت و قیام کنندگان بر ضد خلفای جور دعبل را از پیشگامان احیای نام و یاد مبارزان انقلابی بر ضد خاندان غاصب عباسی و اموی قرار داده است چنان‌که در اشعار وی رثا بر شهدای فح، قیام کنندگان پس از واقعه کربلا از جمله قیام زید بن علی و یحیی بن زید و نیز قیام نفس زکیه دیده می‌شود (حسن ابراهیم، ۱۳۳۸: ۱۲۵).

۳-۳-۵. رثای امام رضا (علیه السلام)

دعبل هنگام شهادت امام رضا (علیه السلام) در قم بود و در عزاداری مردم مسلمان قم شرکت کرد. در این ایام قصیده بلند راثیه را در مدح امام و هجو بنی عباس سرود (محمدزاده، ۱۳۸۶: ۶۰۴).

لوکنت ارکن للدنیا و زینتها اذن بکیت علی الماضین من نفری

(اگر بردنیا و زیبایی‌های آن دل بسته بودم جای آن داشت که بر رفتگان خویش زار بگیریم.)

لولا تشاغل نفسی بالالی سلفوا من اهل بیت رسول الله لم اقر

(اگر دلم به یاد رفتگان اهل بیت پیامبر خوش نبود به‌راستی که غم‌های بی‌کران قرار از کفم می‌ربود.)

یا امه السوء ما جازیت احمد عن حسن البلاء علی التنزیل والسور

(ای بدمردمان آیا این است پاداش رنج‌های بی‌شمار محمد که در رساندن قرآن و آیات رحمت آن به شما تحمل کرده؟)

دعبل با افشا و مشکوک خواندن شهادت امام در کنش انقلابی خود هجمه به مامون را در بعد از شهادت امام نیز دنبال می‌کند:

جری الموتُ فی خیر النَّبیینِ فارتَقی و لکننی فیما دهاکَ ظننِ

(درست است که مرگ درباره پیامبر اسلام که بهترین پیامبران خدا بود نیز جاری گشت و روح بزرگ او به ملکوت اعلی پیوست، ولی من در مورد مصیبت بزرگی که بر تو وارد شد مظنون هستم. تو با مرگ از دنیا زرفته‌ای، بلکه تو را مسموم کرده‌اند و به شهادت رسیده‌ای.)

در ابیات دیگری حزن و انده خود در شهادت امام را این گونه نشان می‌دهد:

یا حسره تترد وعبره لیس تنفد
(ای افسوس که اشک هیچ‌گاه به پایان نمی‌رسد.)

علی علی ابن موسی بن جعفر بن محمد
(بر علی ابن موسی بن جعفر)

قضی غریبا بطوس مثل الحسام المجرد
(که در طوس غریبانه مانند شمشیر برهنه مُرد، می‌گیریم.)

(دیوان دعبل، ۱۹۹۴: ۵۹)

اقام بطوس تلحفه المنایا مزاردونه نای قذوف

(همان: ۹۹)

(در طوس آرام گرفت در حالی که منایا او را در برگرفتند و به‌عنوان هدیه روحش بر مزار دورش بخشید.)

سُررتُم بافتقاد فتی بکاه رسولُ اللهِ والدینُ الحنیفُ

(شما (دشمنان اهل بیت) به شهادت جوانمرد آزاده‌ای خوشحال شدید که پیامبر خدا و دین روشنگر اسلام بر او گریه کرد.)

ألا ما لعینی بالدموعِ اشتَهلتِ ولو ففقدت ماء الشؤونِ لقرت

دعبل زمین و آسمان را در غم فقدان ایشان مصیبت‌زده و اشکبار می‌داند و معتقد است با شهادت آن امام بزرگوار، کل نظام هستی آرام و قرار خود را از دست داده، به طوری که «کوه» که همواره در ادبیات مظهر «مقاومت و استحکام» است در این شعر استواری و پایداری خود را از کف می‌دهد:

علی من بکنته الأرض واسترجعت له رؤوس الجبال الشامخات و دلت

(چشمان من بر آن کسی گریه می‌کنند که زمین بر او گریست و قله‌های کوه‌های بلند بر او فریاد «إنا لله و انا الیه راجعون» کشیدند و در مقابل او سر تسلیم و خشوع فرود آوردند.)

دعبل از جمله نشانه‌های دینداری را زیارت آرامگاه آن حضرت می‌داند:

اربع بطوس علی قبر الزکی بها این کنت تریع من دین علی وطر

(در شهر طوس در کنار قبر آن مرد پاک و شریف توقفی کن، اگر غم دین در دل داری یا ادعای دینداری می‌کنی!)

همچنین در روایت‌های بسیاری نقل شده که خود حضرت (علیه السلام) دو بیت دیگر را به قصیده تائیه افزودند که اشاره به بارگاه ملکوتی ایشان در طوس دارد و می‌افزایند:

و قبر بطوس یالها من مصیبه ألت علی الأحشاء بالزفرات
الی الحشر حتی بیعت الله قائماً یفرج عنا الغم والکربات

(چه مصیبتی بر دلم نشست برای قبری که در طوس است. این اندوه و مصیبت، دل‌های شیعیان را در آتش غم می‌سوزاند تا صبح قیامت و یا تا زمانی که خداوند مهدی قائم (علیه السلام) را برانگیزد تا غم و اندوه را از دل‌هایمان بزداید.)

در واقع می‌توان گفت حضرت ثامن الحجج (علیه السلام) در ادامه قصیده معروف دعبل، خود اولین مرثیه را برای خود می‌سرایند. البته این غم و رثا بلافاصله با امید و آرزو حسی تازه را در مخاطب بر می‌انگیزد و بشارت ظهور امام عصر (علیه السلام) را در شعر خود می‌آورند که خود مصداق موعودگرایی در تولید معنای انقلابی است. این امر در شعر سیاسی دعبل نیز بازتاب یافته است.

۳-۴. آرمان شهر موعود

فلولا الذی ارجوه فی الیوم اوغد تقطع نفسی اثرهم حسرات

(پس اگر نبود آنچه من امیدوارم آن را که امروز واقع شود یا فردا جان من از پی ایشان از جهت حسرت‌ها پاره پاره می‌شد.)

(دیوان دعبل، ۱۹۴۴: ۳۸-۴۴)

خروج امام لامحاله خارج
 یقوم علی اسم الله والبرکات
 و یجزی علی النعماء و النقمات

(همان)

(آنچه امیدوارم بیرون آمدن امامی است که البته بیرون آید و به امامت به نام خدا قیام نماید و با برکت‌های بسیار، میان ما هر حق و باطلی را تمیز می‌دهد و مردم را بر نعمت‌ها و عقوبت‌ها جزا می‌دهد.)

و به روایت ابن بابویه، دعبل گفت چون من این دو بیت را خواندم حضرت امام رضا صلوات الله علیه بسیار گریست پس [سر] بسوی من بلند کرد و گفت ای خزاعی روح القدس این دو بیت را بر زبان تو گفته است آیا می‌دانی کیست آن امام و کی قیام خواهد کرد؟ گفتم نه ای مولای من مگر آنکه شنیده‌ام که امامی از میان شما خروج خواهد کرد و زمین را از فساد پاک خواهد کرد و پر از عدل خواهد نمود پس حضرت فرمود: ای دعبل امام بعد از من محمد پسر من است و بعد از محمد پسر او علی امام است و بعد از علی پسر او حسن امام است و بعد از حسن پسر او و حجت قائم امام است که در غیبت او انتظار خواهند کشید و چون ظاهر شود همه کس اطاعت او خواهند کرد و اگر از دنیا باقی نمانده باشد مگر یک روز البته حق تعالی آن روز را دراز گرداند تا آن حضرت بیرون آید و زمین را از عدالت پر کند چنانچه پر از جور شده باشد و اما آنکه چه وقت بیرون می‌آید خبر دادن از وقت است و به تحقیق که پدرم خبر داد مرا از پدرش از پدرانیش از حضرت امیرالمومنین (علیه السلام) از حضرت رسول خدا صلوات پرسیدند که کی بیرون خواهد آمد قائم از فرزندان تو؟ فرمود که مثل بیرون آمدن قیامت است که حق تعالی فرموده است که به غیر از خدا کسی وقت آن را نمی‌داند و به ناگاه خواهد آمد.

دعبل جای دیگر بر بشارت ظهور، دلشاد می‌شود آنجا که می‌سراید:

فیا نفس طیبی ثم یا نفس فابشری
 فغیر بعید کلما هو آت
 ولا تجزعی من مده الجور اننی
 اری قوتی قد اذنت بشتات

(دیوان دعبل، ۱۹۴۴: ۳۸-۴۴)

(پس ای جان من خوش باش پس ای نفس شاد باش پس دور نیست هرچه البته آمدنی است و جزع مکن از طول مدت جور مخالفان.)

فان قرب الرحمن من تلک مدتی
 و اخر من عمری و وقت و فاتی

شفیت ولم اثرک لئفسی غصه و رویت و منههم منصلی و قنات

(همان)

(اگر حضرت رحمان آن دولت را نزدیک گردانند با مدت عمر من و وقت وفاتم را تأخیر نماید از ایشان از برای نفس خود تشفی خاطر می‌کنم و غصه و اندوهی نمی‌گذارم و از خون [دشمنان] ایشان شمشیر و نیزه خود را سیراب می‌گردانم.)

۴. نتیجه‌گیری

زبان و نمود آن در کلام و سخن به‌خصوص در جامعه‌ای که شهرت مردمان آن به ادب و هنر کلامی است نمی‌تواند فارغ از بعد و کارکرد سیاسی باشد. در دوران ائمه طاهرین (علیهم‌السلام) گسترش و ترویج میراث فکری و دینی اهل بیت نقل حدیث و سخنان ائمه در روزگار سخت خفقان بنی امیه و بنی عباس، اقدامی سیاسی در جهت مقابله با تثبیت خلفای جور و زنده ماندن اصل و حقیقت دین اسلام بوده است. در زمانه‌ای که اشعار و سخنان هنرمندان به فوریت، زبان به زبان گسترش یافته، بار معانی را به دوش کشیده و مرزها را در می‌نوردیده است، شعر سیاسی در انتقال معانی از هر دو سوی حاکمان و جبهه انقلابی مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفته است. این مقاله کوشید با شناخت کوشش‌های دعبل خزاعی شاعر چیره‌دست عصر امام رضا (علیه‌السلام) به‌خصوص در حفاظت از امامت به بازخوانی کنش سیاسی و گفتاری دعبل، این شاعر پیشگام در فرهنگ رضوی بپردازد. اگرچه دیوان شعر دعبل با گرد آوردن این سروده‌ها ابیات بسیاری را شامل می‌شود، اما این مقاله تمرکز بیشتر خود را بر سروده‌های عصر امام رضا (علیه‌السلام) قرار داد. اگرچه برخی مورخان ادب عرب بر سادگی و بی‌پیرایگی سروده‌های دعبل خرده گرفته‌اند، اما می‌توان گفت آنجا که شعر سیاسی دعبل دارای رسالت انقلابی است و به‌جای هنرورزی محفلی، به دنبال حماسه و شورش است؛ و این امر با خلق معنا برای طیف گسترده مخاطبان شدنی است؛ خلق معنا و انتقال آن برای طیف مخاطب گسترده بر صنایع ادبی و آرایه‌های کلامی از جحیت پیدا می‌کند. لذا دعبل چه در کنش انقلابی و شورشی با هجو حاکمان جور و در کنش تثبیت با ترویج فرهنگ امامت و مدح و رثای اهل بیت، شعر سیاسی را به‌مثابه نوعی کنش سیاسی و انقلابی در خدمت آرمان‌ها و عقاید شیعی خود قرار داد و البته اشعار وی در مدح و رثای اهل بیت در حضور و در سوگ امام رضا (علیه‌السلام) عامل اصلی شهرت شعر سیاسی دعبل است. از این رو، نتایج این مقاله را می‌توان در چند بند برشمرد: نخست اینکه دعبل یک کنشگر سیاسی و انقلابی است که با سلاح شعر و سخن به مقابله با دشمنان اهل بیت پرداخت. این کنش انقلابی دعبل در تاثیرگذارترین شیوه‌های

ادبی آن روزگار به خصوص مناسب مخاطب عام یعنی طنز و هجو به کار گرفته شد. گسترش و استقبال مردم از شعر دعبل گویای تاثیرگذاری وی بر طیف مخاطب عام است و این با هدف انقلابی وی یعنی تاثیرگذاری بر توده‌ها و نه لزوماً محافل ادبی، سازگار است. توضیح آنکه یک مصلح در بهره‌گیری از زبان، توده مردم را خطاب قرار می‌دهد، اما یک دانش‌پژوه با زبان علمی خود مخاطب خاص را هدف قرار می‌دهد. دوم اینکه در تثبیت فرهنگ اهل بیت، شیوه‌ها و رویکردهای سیاسی دعبل در نقطه مقابل فرهنگ اموی و عباسی است. اگر رویکرد ساختار قدرت حاکم، فراموشی اهل بیت (علیهم‌السلام) و حذف گفتمان آنان بود دعبل در مقابل با بهره‌گیری از مدح و رثا، ضمن زنده نگه‌داشتن نام و یاد و فضایل اهل بیت (علیهم‌السلام)، ظلم‌ها و ستم‌هایی را که هم از ناحیه امویان و هم عباسیان برایشان رفته است، افشا می‌کرد. این رویکرد دعبل هم در دامن زدن به بحران مشروعیت ساخت قدرت موثر بود و هم در احیای فرهنگ امامت و ولایت. سوم اینکه رویکرد سیاسی شعر دعبل بر عاطفه حزن و خشم محدود نمی‌شد، بلکه ضمن بهره‌گیری از احتجاج، امید به آینده را با ترسیم موعودیت منجی که آرزوی درک دوران ایشان را داشت؛ در سروده‌های خویش زنده نگه می‌داشت. این امر تکمیل‌کننده سه‌گانه پویای انقلابی دعبل است: بازخوانی گذشته با رویکرد ایدئولوژیک، نقد حال و ترسیم آینده. چنین واقعیتی در مانایی و ماندگاری شعر دعبل به منزله شعر متعهد و انقلابی و وفادار به میراث معصومین تاثیر فراوانی داشته است. بنا بر این تولیدات کلامی دعبل نه تنها یادآوری ایده‌آل‌های اصیل «نقد و افشای بی‌عدالتی‌ها و خیانت امویان و عباسیان بلکه سوژه شورشگر، تولید هویت جمعی انقلابی و تولید آرمان‌شهر موعود را در پی داشت.

منابع و مآخذ

- آذرشب، محمد علی. (۱۳۹۲). *تاریخ الادب العربی فی العصر العباسی*. تهران: انتشارات سمت.
- آیینه‌وند، صادق. (۱۳۷۶). *الادب سیاسی فی الاسلام*. تهران: انتشارات سمت.
- الاشتر، عبدالکریم. (۱۳۸۴ ق). *شعر دعبل فی نظره القدامی و امحدثین*. المجمع اللغة العربیه بدمشق المجله الرابعون ذیقعهده.
- ازدرفایقی، سعیده. (۱۳۸۹). «دعبل و محتشم؛ سرآمد مرثیه‌سرایان»، *کیهان فرهنگی*. شماره آذر و دی. صص: ۲۸۹-۲۸۸.
- اقبال، مسعود. (۱۳۹۳). «دیدگاه‌های ناقدان عرب درباره شخصیت و شعر شاعران برجسته شیعه (کثیر عزه، کمیت بن زید، سید حمیری و دعبل خزاعی) (نقد و بررسی)». *رساله دکترای زبان و ادبیات عربی*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه رازی کرمانشاه.
- امیدوار، احمد. (۱۳۹۱). «شناخت و نقد آماری سبک استعاره (پژوهشی عملی بر اشعار دعبل خزاعی، شریف رضی و مهیار دیلمی)». *پایان نامه دکترای تخصصی*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه تربیت معلم تهران.
- امینی، علامه شیخ عبدالحسین. (۱۳۶۲). *الغدیر*. ترجمه علی شیخ الاسلامی. جلد چهارم. تهران: انتشارات کتابخانه بزرگ اسلامی.
- انسار، پی‌یر. (۱۳۸۱). *ایدئولوژی‌ها، کشمکش‌ها و قدرت*. ترجمه مجید شریف. تهران: قصیده‌سرا.
- بینش، تقی. (۱۳۴۶). «ترجمه و شرح قصیده دعبل خزاعی در مدح حضرت رضا (علیه السلام)». *نامه آستان قدس*. شماره ۲۸. صص: ۳۲-۵۳.
- چگنی، خانجان. (۱۳۷۷). «مردی با چوبه دار بر دوش». *کیهان فرهنگی*. شماره ۱۴۷. صص: ۳۰-۳۳.
- حسن ابراهیم، حسن. (۱۳۳۸). *تاریخ سیاسی اسلام*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. جلد دوم. تهران: کتاب‌فروشی اسلامی.
- خزاعی، دعبل ابن علی. (۱۹۹۴). *دیوان دعبل ابن علی الخزاعی*. شرحه حسن حمد. بیروت: دارالکتب العربی.
- رضایی، فاطمه. (۱۳۹۰). «احتجاج مبتنی بر شریعت در شعر کمیت بن زید اسدی و دعبل بن علی خزاعی». *پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی*. دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- رمضان، عبدالجواد. (۱۳۷۳). «الشاعر المتمرد دعبل الخزاعی». *رسالة الاسلام*. السنة السادسة، ادیان، مذاهب و عرفان. صص: ۷۳-۸۱.
- زراقط، عبدالمجید. (۱۳۷۷). «دعبل بن علی الخزاعی، رائد التزام و تجدید فی تاریخ الشعر العربی». *المنهاج*. <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage> / آدرس ثابت : ۲۰۸۸۲۴
- شریفی، شیما. (۱۳۹۲). «بررسی شعر اعتراض در دیوان بشار بن برد و دعبل بن علی الخزاعی». *پایان نامه کارشناسی ارشد*. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه سمنان.

- شیخ الرییس کرمانی، محمد. (۱۳۹۴). «نگاهی به شعر دعبیل خزاعی». *پایگاه اینترنتی راسخون* <http://rasekhoon.net/article/show/1122391>. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۴/۰۸/۰۱.
- شوقی، ضیف. (بی تا). *تاریخ الادب العربی العصر العباسی الاول*. جلد ۳. قاهره: دارالمعارف.
- صادقی تبار، لیلا. (۱۳۹۵). «ایدئولوژی‌ها کشمکش و قدرت (بررسی کتاب)». *وبگاه انسان شناسی و فرهنگ*. <http://anthropology.ir/node/8930>. تاریخ مشاهده: ۱۳۹۵/۰۳/۱۰.
- طالبی قره قشلاقی، جمال. (۱۳۹۱). «دراسة الهجاء السیاسی فی شعر شعراء الشیعه فی العصر العباسی الأول (السید الحمیری، دعبیل الخزاعی، دیک الجن نموذجاً)». *رساله دکترای تخصصی زبان و ادبیات عرب*. دانشکده زبان‌های خارجی. دانشگاه اصفهان.
- طالبی قره قشلاقی، جمال؛ ایروانی زاده، عبدالغنی. (۱۳۹۱). «السخریة السیاسیة فی شعر دعبیل الخزاعی». *مجلة الجمعية العلمیة الایرانیة للغة العربیة واداب*. فصلیة محكمة. العدد ۲۵. صص: ۱-۲۲.
- صادقی فسایی سهیلا؛ عرفان منش ایمان (۱۳۹۴) مبانی روش شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی *راهبرد فرهنگ* شماره ۲۹ صص: ۶۱-۹۲.
- غفاری، عبدالرسول. (۱۳۸۸). «البعء الجغرافی فی شعر دعبیل الخزاعی او رحلات دعبیل و اسفاره». *بحوث فی اللغة العربیة وادابها*. نصف سنویه لقسم اللغة العربیة وادابها بجامعه اصفهان. رقم یک. صص: ۱۰۷-۱۲۰.
- الفاخوری، حنا. (۱۳۸۳). *تاریخ ادبیات زبان عربی از عصر جاهلی تا قرن حاضر*. ترجمه عبدالمحمد آبتی. چاپ ششم. تهران: انتشارات توس.
- قلی زاده، مصطفی. (۱۳۸۰). *دعبیل خزاعی شاعر دار بر دوش*. قم: بوستان کتاب.
- مسعودی، ابوالحسن علی ابن حسین. (۱۳۴۷). *مروج الذهب*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. جلد دوم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۳۹۵) *شرح و ترجمه قصیده نائیه دعبیل*. تصحیح؛ تحقیق و تعلیق محمد لطف زاده. قم: دارالمجتبی.
- محمدزاده، مرضیه. (۱۳۸۶). *امام علی بن موسی الرضا*. چاپ چهارم. قم: انتشارات دلیل ما.
- مرزبان‌ی خراسانی. (۱۴۱۳ق). *مختصر اخبار شعراء الشیعة*. چاپ دوم. بیروت: شركة الکتبی للطباعة والنشر والتوزیع.
- موسویان نژاد، خسرو. (۱۳۹۰). «اغراض شعری در دیوان دعبیل خزاعی». *پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه گیلان.
- نظام‌زاده تهرانی، نادر؛ واعظ، سعید. (۱۳۷۸). *نصوص من النثر و الشعر منذ صدر الاسلام حتی سقوط البغداد*. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- نیک‌منش، سمیرا. (۱۳۹۱). «بررسی محتوایی اسلوب رثا در اشعار کمیت، دعبیل و محتشم کاشانی». *پایان نامه کارشناسی ارشد*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- مختاری، قاسم؛ ابراهیمی، ابراهیم. (۱۳۹۲). «بینا متنیت قرآنی و روایی در شعر دعبیل خزاعی».

- پژوهش‌های ادبی - قرآنی. سال اول. شماره اول. صص: ۵۳-۷۶.
- محمدی، مجید؛ عزیزی، کبری؛ میرزایی، فرخنده. (۱۳۹۴). «بررسی تطبیقی سیمای امام رضا (علیه السلام) در شعر دعبل خزاعی و سید حمیدرضا برقی». *ادبیات تطبیقی عربی - فارسی*. سال پنجم. شماره ۲۰. صص: ۵۹-۸۱.
- میرحسینی، محدثه. (۱۳۹۱). «جایگاه دعبل در شعر شیعی». *رشد آموزش معارف اسلامی*. دوره ۲۵. شماره ۱. صص: ۳۸-۳۹.
- نائمی، زهره. (۱۳۸۸). «نمادهای دینی در شعر شیعی (قرن اول تا پنجم هجری)». *مطالعات تاریخ اسلام*. شماره ۳ زمستان صص ۱۲۷-۱۴۶.

References

- Ajdar Fayghi Saeeda (2010) De bel and Mohtsham, the best elegiac poets of Kihan Farhangi, No. 288-289, Azar and Di . [In Persian].
- AlfaKhoury, Hana (2003) History of Arabic language literature from the Jahili era to the present century, translated by Abdul Mohammad Aiti. Tehran, Tos Publishing House, 6th edition. [In Persian].
- Al-Marzbani Al-Khorasani (1992) A summary of the news of the poets of Shi'a, Al-Kutbi Company for Printing and Publishing and Distribution - Beirut - Lebanon, second edition. [In Arabic].
- Azar Shab Muhammad Ali (2013) History of Arabic Literature in the Abbasid Era Tehran: Samt Publications. [In Persian].
- Aineh Vand Sadeq (1997) Political Literature in Islam. Tehran Samt Publications. [In Persian].
- Al-Ashtar Abdul Karim (2005) Poetry of De'bel in the Perspective of the Ancients and the Scholars of the Arabic Language, Damascus, Al-Majja Al-Arba'un Dhi-Qa'dah.[In Arabic].
- Amini Allama Sheikh Abdul Hussein (1983) Al-Ghadir, translated by Ali Sheikh al-Islami, Volume 4, Tehran, Great Islamic Library Publications. [In Persian].
- Ansart Pierre (2002) Ideologies, Conflicts and Power. Translated by Majid Sharif, Tehran, Qaseed-ah Sara. [In Persian].
- Chegani, Khanjan (1998) A man with a gallows on his shoulders Aban Cultural Universe. [In Persian].
- Ghaffari, Abd al-Rasoul (2009) Al-Bad al-Geofari in the poetry of De' bel al-Khazai, his travels in De' bel and Esfarah, half-yearly researches in Al-Lagheh al-Arabiyyah and etiquettes for the section on Al-Laghh al-Arabiyyah and etiquettes at the Isfahan society, number one
- Fatemeh Reza'i (2011) Argument Based on Sharia in the Poetry of Kumayt ibn Zayd as-Sadi and De'bel ibn Ali al-Khoza'i, Master's Thesis in Arabic Language and Literature, Siestan University and Baluchestan. [In Persian].
- Hassan Ibrahim Hassan (1959) Political History of Islam, Volume 2, translated by Abul Qasim Payandeh. Tehran: Islamic Bookstore. [In Persian].
- Ighbali Masoud (2014) Arab Critics' Views on the Personality and Poetry of Prominent Shiite Poets (Kathir 'Azza, Kumayt ibn Zayd, Sayyid Himiri, and De'bel al-Khoza'i) (Criticism and Re-

view) PhD Thesis in Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah. [In Persian].

Qolizadeh, Mustafa (2001) De bel Khozai, a poet with a gallows on his shoulders Qom, Islamic Propaganda Office Boostan Kitab Publishing Center. [In Persian].

Khoza'i, De' bel Ibn Ali (1994) Diwan De' bel Ibn Ali Al-Khoza'i, Commentary on Hasan Hamad's first edition, Beirut Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].

Musavian-Nejad Khosrow (2011) Poetic purposes in the Divan of Debel al-Khoza'i, Master's thesis in Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan. [In Persian].

Nikmanesh, Samira (2012) A content study of the elegiac style in the poems of Komayt, Debel and Mohatsham Kashani, Master's thesis, University of Siستان and Baluchestan - Faculty of Literature and Humanities. [In Persian].

Masoudi Abul Hasan Ali Ibn Hossein (1968) Moruj al-Dhahhab, second volume, translated by Abul Qasem Payandeh, translation and publishing company. [In Persian].

Mohammadzadeh Marziyeh (2007) Imam Ali Ibn Musa al-Reza, 4th edition, Qom: Dalil Ma Publishing House. [In Persian].

Mokhtari, Qasem; Ebrahimi, Ebrahim; (2012) Bina Qur'anic textuality and narration in De' bel poetry Khozai Quarterly of Literary-Quranic Research, Year 1, Issue 1, Spring. [In Persian].

Mohammadi, Majid; Azizi, Kobari; Mirzaei, Farkhunde (2015) Comparative Study of the Image of Imam Reza (AS) in the Poetry of De'bel Khozai and Seyyed Hamid Reza Borqai Quarterly of Comparative Arabic-Persian Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Year 5, Issue 20, Winter. [In Persian].

Mir Hosseini Muhaddiseh (2012) The Position of De'bel in Shiite Poetry, Journal: The Growth of Islamic Education » Autumn - Volume 25, Issue 1 [In Persian].

Naemi, Zohra (2009) Religious Symbols in Shiite Poetry (First to Fifth Century AH) Quarterly of Islamic History Studies, Winter. (In persian)

Binesh, Taqi (1967) Translation and Explanation of De'bel Khozai's Ode in Praise of Imam Reza (AS) Magazine Nameh Astan Quds Khordad - Issue 28. [In Persian].

Nizamzadeh Tehrani, Nader; Vaez, Saeed (1999) Texts from Prose and Poetry from the Beginning of Islam to the Fall of Baghdad, Allameh Tabatabaei University Press, First Edition. [In Arabic].

Omidvar, Ahmad (2012) Statistical Recognition and Criticism of Metaphorical Style (A Practical Research on the Poems of De'bel al-Khoza'i, Sharif Razi, and Mahyar Deylami) PhD Thesis in the Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat al-Moallem University, Tehran. [In Persian].

Sharifi, Shima (2013) - A study of protest poetry in the Divan of Bashar bin Bard and Debel bin Ali al-Khoza'i, thesis. Semnan University - Faculty of Humanities, Master's thesis. [In Persian].

Ramadan, Abd al-Javad (1373) Al-Shaer al-Mutmard De bel al-Khoza'i, Risalat al-Islam, the sixth year, religions, sects and mysticism of the first Jamadi. [In Arabic].

Sadeghi Tabar Leila (30/5/ 2016) Ideologies Conflict and Power (Book Review) Retrieval of Anthropology and Culture Website. [In Persian].

<http://anthropology.ir/node/8930whnrd>

Sheikh Al-Rayis Kermani Muhammad(1/8/1394) A look at the poetry of Da'bal Khaza'i Rasek-hoon Website. [In Persian].

<http://rasekhoon.net/article/show/1122391>

Shoghi Dhaif (Betty) History of Arabic Literature in the First Abbasid Era, Volume 3, Cairo, Dar al-Maʿarif. [In Arabic].

Talebi Qara Qashlaghi, Jamal; Irvanizadeh, Abdul Ghani (1971.) Political satire in the poetry of Daabl al-Khazaʿi, Journal of the Iranian Society of Arabic Language and Literature, Quarterly, No. 25, Winter. [In Arabic].

Talebi Qara Qeshlaqi Jamal (2012) A study of political spelling in the poetry of Shiite poets in the first Abbasid era (Al-Sayyid al-Hamiri, Debel al-Khozaʿi, Dick al-Jin, for example) - Isfahan University - Faculty of Foreign Languages, PhD thesis in Arabic Language and Literature. [In Arabic].

Zaraqet, Abdul Majid (2018) Debel bin Ali Al-Khozai, The pioneer of commitment and renewal in the history of Arabic poetry Al-Manhaj Summer [http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/Fixed address: 208824](http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/Fixed%20address%3A%20208824). [In Arabic].